Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-3(A)| March-2026

Original Article

आधुनिक समाजातील शिक्षणाची भूमिका : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन

धोंडे अनिल रामलिंग
संशोधक, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय ,औसा लातूर
सहा.प्रा.(सी.एच.बी)
Email- anildhonde700@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180327
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 3(A)
Pp. 142-144
March- 2026
Submitted: 15 Feb. 2026
Revised: 25 Feb. 2026
Accepted: 10 Mar. 2026
Published: 31 Mar. 2026

सारांश (*Abstract*):
आधुनिक समाजात शिक्षण ही केवळ ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया नसून सामाजिक परिवर्तन, सांस्कृतिक संवर्धन, आर्थिक विकास आणि सामाजिक समता निर्माण करणारी प्रमुख सामाजिक संस्था आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शिक्षण समाजातील मूल्यव्यवस्था, सामाजिक संबंध, सामाजिक गतिशीलता आणि व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव टाकते. या लेखात आधुनिक समाजातील शिक्षणाची भूमिका, त्याचे सामाजिक परिणाम, विविध समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या आधारे विश्लेषण, तसेच शिक्षणासमोरील आव्हाने व उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

कीवर्ड्स (*Keywords*): शिक्षण, आधुनिक समाज, समाजशास्त्र, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक स्तरिकरण, डिजिटल शिक्षण

प्रस्तावना:

पहिले आखाती युद्ध हे इराणच्या आखातामध्ये अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने व तिच्या ३४ मित्र राष्ट्रांची आघाडी विरुद्ध इराक यांच्यात घडलेले युद्ध होते.

प्रस्तावना (Introduction):

मानव समाजाच्या विकासामध्ये शिक्षण ही अत्यंत महत्त्वाची संस्था मानली जाते. प्राचीन काळात शिक्षणाचा उद्देश संस्कार आणि परंपरा जतन करणे हा होता परंतु आधुनिक समाजात शिक्षणाचे स्वरूप व्यापक झाले आहे. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण आणि डिजिटल क्रांतीमुळे शिक्षण समाज परिवर्तनाचे मुख्य साधन बनले आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टीने शिक्षण समाजातील व्यक्तींना सामाजिक नियम, मूल्ये आणि भूमिका शिकवते. त्यामुळे शिक्षण समाजाच्या रचनेला स्थिरता देण्याबरोबरच परिवर्तनालाही गती देते.

शिक्षणाची समाजशास्त्रीय संकल्पना:

समाजशास्त्रानुसार शिक्षण ही समाजीकरणाची (Socialization) प्रक्रिया आहे.

आधुनिक समाजातील समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शिक्षणाची वैशिष्ट्ये:

- शिक्षण हे सामाजिकरणाचे माध्यम आहे.
- शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे.
- शिक्षण हे समान संधी निर्माण करणारे आहे.
- शिक्षण व्यक्तिमत्त्व विकास घडवणारे असते.
- शिक्षण आर्थिक विकासाला चालना देणारे असते.
- आधुनिक शिक्षण हे संस्कृतीचे जतन व हस्तांतरण करणारे आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.19638874
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
धोंडे अनिल रामलिंग , संशोधक, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय ,औसा लातूर

How to cite this article:
धोंडे, . अनिल. रामलिंग. (2026). आधुनिक समाजातील शिक्षणाची भूमिका : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन. Journal of Research & Development, 18(3(A)), 142–144. https://doi.org/10.5281/zenodo.19638874

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-3(A)| March-2026

- शिक्षण लोकशाही मूल्यांचा विकास करणारे आहे.
- आधुनिक शिक्षण सामाजिक नियंत्रण राखणारे आहे.
- शिक्षण वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करणारे आहे.
- आधुनिक शिक्षण तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेण्यास मदत करणारे
- शिक्षण सामाजिक गतिशीलता वाढवणारे आहे.
- शिक्षण राष्ट्रीय एकात्मता मजबूत करणारे आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शिक्षण:

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शिक्षण म्हणजे समाजातील मूल्ये, संस्कृती, परंपरा, नियम आणि सामाजिक वर्तन यांचे पुढील पिढीकडे हस्तांतरण करण्याची सामाजिक प्रक्रिया होय. शिक्षणामुळे व्यक्ती समाजाशी जुळवून घेते, सामाजिक भूमिका शिकते आणि समाजाच्या विकासात सहभागी होते.

कार्यात्मक दृष्टिकोन (Functionalist Perspective):

या दृष्टिकोनात समाजाची तुलना मानवी शरीराशी केली जाते. जसे शरीरातील प्रत्येक अवयव शरीर व्यवस्थित चालण्यासाठी काम करतो, तसेच समाजातील संस्था समाज टिकवून ठेवण्यासाठी कार्य करतात.

- या दृष्टिकोनानुसार शिक्षण समाजात स्थैर्य निर्माण करते.
- समाजातील प्रत्येक घटकाचे विशिष्ट कार्य असते.
- सामाजिक संस्था समाजात स्थैर्य आणि एकता निर्माण करतात.
- समाज संतुलन (balance) आणि सुव्यवस्था टिकवण्याचा प्रयत्न करतो.
- सामाजिक बदल हळूहळू आणि गरजेनुसार घडतात.

कार्यात्मक दृष्टिकोन समाजाला एक परस्परावलंबी व्यवस्था मानतो जिथे प्रत्येक घटक समाजाच्या योग्य कार्यासाठी महत्त्वाचा असतो.

मुख्य मुद्दे:

सामाजिक एकता वाढवते , कौशल्य विकास करते, सामाजिक भूमिका शिकवते,
गुणवत्तेनुसार संधी उपलब्ध करते, शिक्षण समाजाच्या गरजेनुसार कुशल मनुष्यबळ तयार करते.

- **संघर्षवादी दृष्टिकोन (Conflict Perspective):**

संघर्षवादी दृष्टिकोनानुसार समाज हा समानता नसून संघर्षावर आधारित असतो. समाजातील वेगवेगळे गट (श्रीमंत-गरीब, सत्ताधारी-सामान्य लोक) सत्ता, संपत्ती आणि संसाधनांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी सतत संघर्ष करत असतात.

- या सिद्धांतानुसार शिक्षण सामाजिक विषमता टिकवून ठेवण्याचे कार्यही करते.
- समाजात असमानता आणि शोषण अस्तित्वात असते.
- शक्तिशाली गट स्वतःचे हित जपण्यासाठी नियम व व्यवस्था तयार करतात.
- सामाजिक बदल हे संघर्षामुळे घडून येतात.

विश्लेषण:

आधुनिक समाजामध्ये शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तन, विकास आणि प्रगतीचे महत्त्वाचे साधन मानले जाते. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिले असता शिक्षण ही केवळ ज्ञान देणारी प्रक्रिया नसून ती समाजाच्या रचना, मूल्यव्यवस्था, संस्कृती आणि सामाजिक संबंध घडविणारी संस्था आहे. शिक्षण व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करते. प्रथम, शिक्षण समाजीकरणाची प्रक्रिया घडवते. शाळा, महाविद्यालये आणि शैक्षणिक संस्था व्यक्तीला समाजातील नियम, मूल्ये, परंपरा आणि जबाबदाऱ्या शिकवतात. त्यामुळे व्यक्ती सामाजिक जीवनाशी जुळवून घेण्यास सक्षम बनते. आधुनिक समाजात लोकशाही मूल्ये, समानता, सहिष्णुता आणि सामाजिक जबाबदारी यांची जाणीव शिक्षणाद्वारे निर्माण होते. दुसरे म्हणजे, शिक्षण सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि तंत्रज्ञान विकासामुळे समाजात सतत बदल होत आहेत. शिक्षण व्यक्तींना नवीन कौशल्ये, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि आधुनिक विचारसरणी प्रदान करून बदल स्वीकारण्यास तयार करते. त्यामुळे अंधश्रद्धा कमी होऊन विवेकवादी विचार वाढतात.

तिसरे, शिक्षण सामाजिक स्तरिकरणावर (Social Stratification) प्रभाव टाकते. समाजशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार शिक्षणामुळे व्यक्तींना सामाजिक प्रगतीची संधी मिळते. गुणवत्तेच्या आधारे रोजगार आणि सामाजिक दर्जा प्राप्त होतो. त्यामुळे शिक्षण सामाजिक गतिशीलता (Social Mobility) वाढविण्यास मदत करते. चौथे, शिक्षण आर्थिक विकासाशी जोडलेले आहे. आधुनिक ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये कौशल्यपूर्ण मनुष्यबळ तयार करण्याचे कार्य शिक्षण करते. शिक्षित व्यक्ती उत्पादनक्षमता वाढवून समाजाच्या आर्थिक प्रगतीत योगदान देतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-3(A)| March-2026

समाजशास्त्रीय विचारवंतांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले असता, एमिल दुर्खीम यांनी शिक्षणाला सामाजिक एकात्मता निर्माण करणारी प्रक्रिया मानली, कार्ल मार्क्स यांनी शिक्षण हे सामाजिक असमानता टिकवून ठेवणारे साधनही ठरू शकते असे सांगितले, तर मॅक्स वेबर यांनी शिक्षणामुळे सामाजिक दर्जा आणि संधींमध्ये बदल होतो असे स्पष्ट केले.

प्रतीकात्मक परस्परसंवाद दृष्टिकोन (Symbolic Interactionism):

प्रतिकात्मक परस्परसंवाद दृष्टिकोन हा समाजशास्त्रातील एक महत्त्वाचा दृष्टिकोन आहे. या दृष्टिकोनानुसार समाजातील लोक प्रतीक (symbols), भाषा, हावभाव आणि अर्थपूर्ण संवाद यांच्या माध्यमातून एकमेकांशी संबंध निर्माण करतात.

- समाज मानवी परस्परसंवादातून तयार होतो.
- लोक वस्तू, घटना आणि व्यक्तींना अर्थ देतात आणि त्या अर्थानुसार वागतात.
- भाषा, चिन्हे व प्रतीके समाजातील संवादाचे मुख्य साधन आहेत.
- व्यक्तीचे वर्तन समाजातील इतर लोकांशी झालेल्या संवादावर अवलंबून असते.
- समाज समजण्यासाठी दैनंदिन जीवनातील संवाद महत्त्वाचा मानला जातो.

लोक एकमेकांशी संवाद करताना प्रतीकांना जो अर्थ देतात, त्यातून समाज व सामाजिक संबंध निर्माण होतात. हीच या दृष्टिकोनाची मुख्य कल्पना आहे. हा दृष्टिकोन शिक्षक-विद्यार्थी संवादावर भर देतो.

आधुनिक समाजातील शिक्षणाची भूमिका:

ज्ञान व कौशल्य विकास - शिक्षणामुळे व्यक्तीला आधुनिक ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि रोजगारासाठी आवश्यक कौशल्ये मिळतात.

सामाजिक विकास – शिक्षण व्यक्तीला समाजातील नियम, मूल्ये आणि जबाबदाऱ्या समजायला मदत करते.

आर्थिक प्रगती – शिक्षणामुळे रोजगाराच्या संधी वाढतात व देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

वैयक्तिक विकास – व्यक्तीचा आत्मविश्वास, विचारशक्ती आणि निर्णयक्षमता वाढते.

सामाजिक समानता – शिक्षणामुळे जात, लिंग व आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत होते.

लोकशाही मूल्यांचा विकास –

नागरिकांमध्ये जागरूकता, अधिकार व कर्तव्यांची जाणीव निर्माण होते. आधुनिक समाजात शिक्षण हे व्यक्ती आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे.

सामाजिक परिवर्तनाचे साधन- शिक्षण समाजातील अंधश्रद्धा, रूढी आणि असमानता कमी करण्यास मदत करते.

चर्चा (Discussion): समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिल्यास शिक्षण समाजातील स्थैर्य आणि परिवर्तन यांच्यात संतुलन राखते. आधुनिक समाजात शिक्षण व्यक्तीला केवळ रोजगारक्षम बनवत नाही तर सामाजिक जबाबदारीची जाणीवही निर्माण करते. तथापि, शिक्षणातील असमानता दूर केल्याशिवाय सामाजिक न्याय साध्य होऊ शकत नाही.

निष्कर्ष (Conclusion):

आधुनिक समाजात शिक्षण ही सामाजिक प्रगतीची किल्ली आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शिक्षण समाजरचना मजबूत करते, सामाजिक परिवर्तन घडवते आणि व्यक्तीला सक्षम नागरिक बनवते. भविष्यात शिक्षण अधिक समावेशक, तंत्रज्ञानाधारित आणि मूल्यकेंद्रित असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :

(1) संदर्भ सूची (References / संदर्भ साहित्य)
(2) दुर्खीम, एमिल (1956). एज्युकेशन अँड सोशियोलॉजी. न्यूयॉर्क: फ्री प्रेस.
(3) मार्क्स, कार्ल व एंगेल्स, फ्रेडरिक (1848). द कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो. लंडन: पेंग्विन क्लासिक्स.
(4) मार्क्स, कार्ल (1867). दास कॅपिटल: क्रिटीक ऑफ पॉलिटिकल इकॉनॉमी. हॅम्बुर्ग: ऑटो मेइसनर व्हेरलाग.
(5) वेबर, मॅक्स (1978). इकॉनॉमी अँड सोसायटी: ॲन आऊटलाइन ऑफ इंटरप्रिटेटिव्ह सोशियोलॉजी. बर्कले: युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया प्रेस.
(6) राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT) (2006). एज्युकेशन अँड सोसायटी. नवी दिल्ली: NCERT प्रकाशन.
(7) गोरे, एम. एस. (1994). सोशियोलॉजी ऑफ एज्युकेशन. नवी दिल्ली: रावत पब्लिकेशन्स.
(8) युनेस्को (2015). ग्लोबल एज्युकेशन मॉनिटरिंग रिपोर्ट: एज्युकेशन फॉर ऑल 2000–2015. पॅरिस: युनेस्को पब्लिशिंग.
(9) युनेस्को (2020). एज्युकेशन फॉर सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट: अ रोडमॅप. पॅरिस: युनेस्को पब्लिशिंग.
(10) भारत सरकार (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय.